

СБЛИЖАВАНЕ И РАЗДАЛЕЧАВАНЕ НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ И ТЕХНИТЕ ЕЗИЦИ

Иля Златанов
София

Резюме. Статията разглежда взаимодействието на балканските народи в състава на многонационалните империи. Проследява се как широко разпространеното многоезичие и честото превключване от един език на друг в крайна сметка водят до образуването на Балканския езиков съюз. Констатира се как с нарастване на националното самосъзнание през XIX век и промяната на политическата конфигурация процесът на сближаване на балканските езици се прекъсва. Нещо повече, отделни регионални говори на някои езици, обединявани някога от общо наименование, заживяват самостоятелен живот. Но съществува и обратен процес – езици, изкуствено разделени по политически причини, възвръщат предишната си цялост.

Ключови думи: Балкански езиков съюз; конвергенция и дивергенция; политика; история

В многонационалната Османска империя народите са били организирани в миллети – конфесионални общности. В това османлиите следват византийската традиция, която юридически е неутрална спрямо народността – за разлика от вероизповеданието. Всички православни народи – гърци, българи, сърби, албанци, власи, и пр., са обединени в millet-i Rûm – „римски“ миллет. Европейските владения са наричани Rum ili – Римска земя, или Румелия.

Миллетите са имали известно самоуправление. В голямата кондика на Корчанската митрополия е регистриран рядък факт. През април 1728 г. в Бобошица се събрали на събор 58 делегати от вакъфските селища Бобошица, Корча и други, старейшини, търговци и духовни лица. Те решили да гонят от вакъфа всеки, който се обърне към османския съд и доносници на властите, а не отиде да бъде съден от местните първенци (Реро, 167 – 169). Принадлежността към миллета става по-важна от народността. Това косвено се потвърждава и от идиоматиката. От езика на заточениците е останал изразът „да се оплачеш на арменския поп“. В района на Диарбекир не е имало друго християнско население освен арменците. Но армено-григорианците не са православни и трудно биха застъпили за хора от „друга вяра“.

Основните миллети на Балканите са православните християни и мюсюлманите, във фолклора наричани „българи“ и „турци“. Всички извън тези две деноминации са били определяни като „трета вяра“:

„Както са вият тез змии, тъй да са вият, превиват за Рада *турци, българи и трета вяра цигани!*“; – Бре, Гьорге, луд българин, ти чул ли си бре, Гьорге, турчин свинско да яде. Как ще да ти разреша, свините да си изколиш, *турци и българи да храниш и на трета вяра евреи.*“

Според свидетелства на съвременници „думата българи рядко се чуваше тогава, наричахме се предимно християни“. И православните са били нещо като голяма супернация. Смяната на езика не води до смяна на миллета, докато смяната на вярата неизбежно те премества в друг миллет. Както пише във фермана на султан Мехмет Фатих от 1475 г., „Циганин мюсюлманин не бива да живее сред цигани неверници. Обаче ако упорства и продължава да живее сред неверници, той трябва да плаща джизие в същия размер както и неверниците“.

Тази система отключва многобройни възможности за смяна на езика и на родността. Да почнеш да говориш на друг език, не те прави родоотстъпник. Езиковите контакти и многоезичието се ширят из Балканите. Владееенето на няколко езика е често срещано явление. В спомените си Марко Цепенков разказва за баща си:

За чудо големо, беше го научил алфавита до една недела и му пишал една книга на аджиата, како поздравление по гърчкѝ, влашкѝ, каравлашкѝ, арнаутцкѝ, турцкѝ знаеше да сборуа фарси и сѣрбцкѝ векѣе – цел сѣрбин беше – и му го дал на аджиата. (Tserenkov 1998)

Това, в крайна сметка, довеждат до образуването на Балканския езиков съюз: сходства в граматиката, синтаксиса, фонологията и речника на балканските езици, въпреки че те принадлежат към различни езикови семейства – славянско, романско, палеобалканско и др.

Въпреки че говорят на различни езици, хората от румския миллет ядат сходна храна, харесват една и съща музика, споделят много предразсъдъци и легенди. В преданието за Майстор Манол или в сходния сюжет за моста на Арта се използват едни и същи словесни формули: *Ολήμερίς το χτίζανε, το βράδυ εϋκρεμίζοταν* – Цел ден го градеа, а во нокъта ке се рушеше.

Огледалните съответки на пословиците са многобройни: гр. *Με λорδεξ δε βαφεϊς αβυα* – бълг. С прѣдния боя не става; рум. *Țara arde și baba se răpățână* (Земята гори, а бабата се реши) – сръбски „Село гори, а баба се чешља“, има албански и гръцки съответки.

Преминаването към исляма автоматично те изключва от миллета, към който си принадлежал, макар че може да носи облаги на лично ниво. Изразът „поторчи се“ придобива значението „изчезна, изгуби се“. Защото понятията „турчин“ и „мюсюлманин“ функционират като синоними. На много места ис-

лямизираното население е наричано „домашни, наши турци“, за разлика от анадолиците.

Въпреки това културният обмен между народите продължава. Според свидетелството на Антони Георгиев прокарването на ясни разграничителни линии между онова, което наричаме „българска национална култура“, и турската култура се оказва трудно, а в редица случаи и невъзможно. Нещата във всички области – от яденето, което ядем, през думите, които казваме ежедневно, до специфичната за Балканите култура на любов-омраза между комшии – са толкова преплетени, че прокарването на ясни граници е обречено (Georgiev et al. 2012).

Докъм XVIII и началото на XIX век балканските народи са солидарни и обединени от православната си вяра. В гръцката завера Филики етерия има много българи от Молдова и Украйна, а Васил Априлов и Николай Палаузов правят значителни дарения за организацията. Населението от Македония взема живо участие в заверата и се въодушевява от гръцки идеи. Там е имало добри елински училища, които са разнасяли и езика и славата елинска между българите. Влахът Даниил Михаил Хаджи от Москополе, Албания, издава четириезичен речник на „ромейски, влашки, български и арванитски“, с който се надява да убеди албанците, арумъните и българите да изоставят „варварските си езици“ и да учат само гръцки.

Гръцки училища е имало в много градове из България, Румъния и Албания. Преобладаващата част от ранните ни обществени, църковни, просветни и литературни дейци са възпитаници на гръцките училища. От тази епоха са останали такива термини, като молив, тетрадка, даскал. През този период престижът на гръцкия се издига. Редица термини, свързани с урбанистичната култура и с образованието, се заемат от гръцки. Тогава се казва *мáтима* вместо урок, *калимера* и *калиспера* са ежедневни изрази, съответстващи на съвременните английски *good morning* и *good afternoon*. Но обучението се е натъквало на определени трудности. Атанас Шопов описва следния случай:

„Заедно с нашето пристигане аз забележих, че идат по брега на езерото десетина селски деца с торбички през рамо. Попитах какви са тия деца и получих отговор, че това са манастирските ученици от околните албански села; те дохождат в манастирското училище да се учат на книга.

– На какъв език им се предава? Попитах.

– На гръцки, ми отговориха.

– Е говорят ли те гръцкия език?

– Не, и дума не разбират.

– Е, добре, как се споразумява с тях учителят?

– По български.

По-после се запознах със священника, който служеше и за манастирски учител. По причина че не говореше по арнаутски, той си служеше с българ-

ския език, за да разправя гръцката книга на албанските деца, които говореха и по български“ (Shopov 318).

Процесите на смяна на езика протичат до края на османския период. Васил Кънчов пише за ситуацията в Македония:

„Власите са се погръчали, побългаряли, а нейде и поарнаутяли; но обратни случаи са голяма рядкост. Ако влахия се омъжи за грък, или за българин, обикновено тя се погръча или побългарява. Ако влах се ожени за гъркиня, то цялата му къща бездруго се погръча. Изобщо казано власите в Македония са елемент най-лесен за претапяне, подир тях идат българите, арнаутите и най-упорити в това отношение остават гърците“ (Kanchov 1900, 108).

Наполеоновите войни издигат националното съзнание на народите в Централна и Източна Европа. Балканските народи не остават встрани от тези процеси. Първото сръбско въстание под водачеството на Караджордже е неуспешно, но през 1815 година следва Второ сръбско въстание и Белградският пашалък получава автономия. С хатишерифите от 1830 и 1833 г. статутът на сръбското автономно княжество окончателно е регулиран от турската власт.

През 1814 г. в Гърция се основава тайната организация Филики Етерия, чиято цел е освобождението на Гърция. В резултат на Гръцката революция през периода 1821 – 1832 на картата се появява независима гръцка държава.

Успоредно с развитие на националното самосъзнание в балканските езици започват да се развиват процеси на диференциация, на така нареченото връщане към корените: ако преди XIX век езиците са вървели към сближаване, след това започва период на раздалечаване.

Сред дълги прения в Гърция взима връх школата, отстояваща архаизираната езикова норма. Този език е наречен катаревуса – пречистен – и просъществува в Гърция до 1976 година, когато живият народен димотики окончателно го измества от всички сфери. Според свидетелството на немския езиковед Густав Вайганд:

„... литературният гръцки език до такава степен е различен от народния, че грък или аромън от Южна Македония, който не е учил в училище, не може да разбере нито дума. Моят прислужник, който владееше гръцкия народен език като майчиния си аромънски, веднъж, когато четях вестник, ме помоли да му прочета нещо. Прочетох му и когато свърших, той каза „добре, кажи ми сега на „ромайка“ (народен гръцки) за какво се разказваше“ (Kala, tora na tu res s-ta rumaika, ti theli na pi).

Българските автори заменят многобройните турски и гръцки заемки с църковнославянски и руски думи. В „Рибния буквар“ Петър Берон е принуден да пояснява новите славянски думи с по-популярни турски: „*Слон сиреч фил, обезяна сиреч маймун*“. По време на борбите за църковна независимост започват да се превеждат и собствените имена от гръцки произход. Появяват се имена като Желязко, Божидар, Камен, Недялко, Любка, Венко вместо Сидер,

Тодор, Петър, Киряк, Агапия или Стефан. В една черква дори ликът на Исус Христос носи надпис Спас Помазаник.

През XVIII в. сред образованото население на Войводина и сръбската диаспора в другите части на Хабсбургската империя се използва славено-сръбски език – компромис между руския църковнославянски и народните сръбски говори. Към 70-те години на XIX век употребата му се прекратява след сключването на Виенския книжовен договор. За база на книжовния сръбски език се взимат източнохерцеговинските говори, които са сравнително по-близо до речта на хърватите. В резултат книжовните езици на българи и сърби се раздалечават.

През XIX век румънският език започва да се прочиства от български, турски и унгарски думи, като на тяхно място се въвеждат заемки от романските езици. Според изследването на Мариус Сала върху 2581 думи от съвременния език, латинските елементи в румънски език сега са 71,66%, като по-малко от една трета са пряко наследени от латински. Френските заемки са 22,12 %, италианските – 3,95 %, а книжните латинизми са 15,26 % (Sala et al. 1988)

След Балканската война Турция окончателно се разделя с европейските си владения. Новите държави са изградени на принципа на националностите. На мястото на многонационалните империи са създадени национални държави, в които има основна етническа група и малцинства.

Нарасналото национално самосъзнание на балканските народи се отразява и в прекръщаването на селищни имена, така че те да се изчистят от следите на чуждо присъствие. В Румъния паралелно с латинизацията на езика се извършва и отмяна на унгарските и немските имена на селищата. Темешвар става Тимишоара, Херманщат или Нагъсебен става Сибиу, древният трансилвански Белград, наричан на унгарски Гюлафехервар, „възкресява“ латинското си име Алба Юлия.

В периода 1926 – 1928 година в Гърция също се извършва елинизация на топонимите: Дедеагач – Александруполис, Гюмюрджина – Комотини, Воден – Едеса. Името на село Дупяк, Костурско, идва от пещерите (дупки), разположени до селото. Името е преведено на гръцки – Диспилио, буквално „две пещери“. На Преспанското езеро се намира село Нивици. Новото му гръцко име обаче не е превод, а цялостна смяна на концепцията: Псарадес, „рибарски мрежи“.

Преговорите в Лозана довеждат до размяна на населението между Гърция и Турция. Преходът не е бил лесен за голяма част от малоазийските гърци, тъй като те не могли да говорят на гръцки и имали много конфликти с местните, които ги наричали „турско семе“.

Българизира се и нашата географска карта. Веднага след Освобождението Хаджиолу Пазарджик и Орхание стават съответно Добрич и Ботевград. Най-голямото прекръщаване се извършва през 1934 година. Балбунар и Аккадън-

лар стават съответно Кубрат и Дулово, Енидже Казълагач – Елхово, Ортакой – Ивайловград, Кошукавак – Крумовград, Кавакли – Тополовград, Станимака се преименува в Асеновград, Василико се превежда като Царево. През 1906 г. гръцката част на Анхиало е опожарена в отговор на андартското клане в Загоричани и по-късно градът е преименуван в Поморие.

След основаването на съвременната държава Турция през 1932 г. е създадена Асоциацията за турски език (TDK). Една от задачите на новосъздадената асоциация е да започне езикова реформа, която да замени заемките от арабски и персийски произход с турски еквиваленти. Поради тази внезапна промяна в езика по-възрастните и по-младите хора в Турция започват да се различават в речниците си. Докато поколенията, родени преди 40-те години на XX век, са склонни да използват по-старите термини от арабски или персийски произход, по-младите поколения предпочитат новите изрази. Езикът на турците в другите балкански страни не е засегнат от реформите и затова се различава от книжовния турски.

След Втората световна война се полагат основите на македонската книжовна норма, базирана върху говорите на Велес, Прилеп и Битоля. Македонската азбука е приета на 3 май 1945г., а месец по-късно, на 7 юни, е одобрен и новият правопис.

След разпадането на Югославия през 1991 година наименованието сърбохърватски език е изоставено и вместо него се използват различни имена на езиците: сръбски, хърватски, босненски и даже черногорски, който има редица фонетични и морфологични различия от сръбския. Въпреки голямата близост на езиците, обединявани някога от общото наименование сърбохърватски, хората, които ги говорят, ги считат за отделни езици поради множество фактори: исторически, културни, социални, икономически. Колкото до термина сърбохърватски език, сред хърватските лингвисти има практически единно мнение, че този „език“ е идеологическо-политическа конструкция, която никога не е съществувала в действителност.

Има примери и за обратното – сближаване на изкуствено разделени езици. Името на молдовския език е тясно свързано с политическия статут на региона, тъй като по време на дългите периоди на управление от Русия и Съветския съюз официалните лица наблягат на името на езика като част от отделянето на молдовците от онези, които се идентифицират като румънци. През 2003 г. молдовският парламент приема закон, който определя „молдовски“ и „румънски“ като названия на един и същ език.

Процесите на раздалечаване и сближаване са в постоянна динамика. В български се наблюдава известна реабилитация на турцизмите. През османския период турският език е бил научаван от българите в процеса на разговорно общуване и думите са били „натамнявани“ според контекста. За това турските думи рядко влизат по основното си значение. *Nazlanmak* на

турски е ‘кокетирам’, докато *назлъндисвам се* значи ‘колебая се, не мога да се реша’. Българите не са имали досег с високия османски език. Това, което са чували, е било грубоватата простонародна реч. Затова много турски думи в български имат не само различно значение, но и принизена стилистична окраска. Те са повод за шеговити мними преводи „на турски“ от типа чадър бабаит (парашутист), баир будала (турист), джангър чекмедже (грамофон) и подобни.

Днес, когато вече не са останали хора, родени като поданици на султана, турският произход на много думи е забравен. Те често се възприемат като „традиционни“ и народни. Много турцизми се радват на умилително отношение и се смята за по-художествено да се каже, че къщата има два ката (тур. kat), вместо два етажа, още повече че последното е по-лесно разпознаваема чуждица (фр. étage). Някои турски думи направо се възприемат като български еквивалент на чуждици, например разговорното късмет (тур. от ар. kısmet) вместо книжното шанс (фр. chance).

ЛИТЕРАТУРА

КЪНЧОВ, В. 1900. *Македония. Етнография и статистика*. София: Бълг. Книжовно Д-во, с. 108.

ГЕОРГИЕВ, А., АЛЕКСИЕВ, Б. и др., 2012. *Турците в България: история, традиции, култура*. София.

MARIUS SALA (COORD), MIHAELA BÎRLĂDEANU, MARIA ILIESCU, LILIANA MACARIE, IOANA NICHITA, MARIANA PLOAE-HANGANU, MARIA THEBAN, IOANA VINTILĂ-RĂDULESCU, 1988. *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.

РЕРО, Р. *Materiale dokumentare*, Vol. I, p. 167 – 169.

ЦЕПЕНКОВ, М., 1998. *Фолклорно наследство*, Том 1., София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.

ШОПОВ, А., 1893. *Из живота и положението на българите във вилаетите*. Пловдив, с. 318.

REFERENCES

KANCHOV, V. 1900. *Makedonia. Etnografia i statistika*. Sofia: Balg. Knizhovno D-vo, s. 108.

GEORGIEV, A., ALEKSIEV, B. i dr., 2012. *Turtsite v Bulgaria: istoria, traditsii, kultura*. Sofia.

MARIUS SALA (COORD), MIHAELA BÎRLĂDEANU, MARIA ILIESCU, LILIANA MACARIE, IOANA NICHITA, MARIANA PLOAE-HANGANU, MARIA THEBAN, IOANA VINTILĂ-

- RĂDULESCU, 1988. *Vocabularul reprezentativ al limbilor romanice*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- PEPO, P. *Materiale dokumentare*, Vol. I, p. 167 – 169.
- TSEPENKOV, M., 1998. *Folklorno nasledstvo*, Tom 1. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- SHOPOV, A., 1893. *Iz zhivota i polozhenieto na balgarite vav vilaetite*. Plovdiv, s. 318.

CONVERGENCE AND DIVERGENCE OF THE BALKAN PEOPLES AND THEIR LANGUAGES

Abstract. The article examines the interaction of the Balkan peoples in the composition of multinational empires. Widespread multilingualism and frequent switching from one language to another eventually led to the formation of the Balkan Linguistic Union. With the rise of national consciousness in the 19th century and the change of political configuration, the process of convergence of the Balkan languages was interrupted. Moreover, individual regional dialects of some languages, once united by a common name, took on a life of their own. But there is also a reverse process, languages artificially separated for political reasons are regaining their former integrity.

Keywords: Balkan Linguistic Union; convergence and divergence; politics; history

Ilya Zlatanov

Sofia, Bulgaria

E-mail: Ilya.Zlatanov@gmail.com